

**LA MIRADA
DE L'ÍDOL**

**LA MIRADA
DEL ÍDOLO**

**TRESORS
DEL MUSEU
DE PREHISTÒRIA**

LA MIRADA DE L'ÍDOL

LA MIRADA DEL ÍDOLO

TRESORS DEL MUSEU DE PREHISTÒRIA

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

Exposició:

LA MIRADA DE L'ÍDOL

Tresors del Museu de Prehistòria

Del 6 de març al 2 de setembre 2012

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President

Alfonso Rus Terol

Diputada de Cultura

Mª Jesús Puchalt Farinós

Director de Gestió Cultural i Museística de la Xarxa de Museus

Antonio Lis Darder

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

Directora del Museu de Prehistòria de València

Helena Bonet Rosado

Cap Unitat de Difusió, Didàctica i Exposicions del MPV

Santiago Grau Gadea

FITXA TÈCNICA

Comissari i autor dels textos

Josep Lluís Pascual Benito

Disseny instal·lació

Francesc Chiner Vives

Equip tècnic

Begonya Soler Mayor, Ana Costalago Sánchez i Amadeo Moliner Blay

Disseny material imprès

Pasqual Lucas

Producció audiovisual. Disseny i maquetació del quadern

Ángel Sánchez Molina

Fons exposats

Museu de Prehistòria de València

Produeix

Museu de Prehistòria de València

Traducció al Valencià

Unitat de Normalització Lingüística de la Diputació de València

Impressió

Impremta provincial de València

Imatges

Arxiu SIP, Àlex Peña, Gil-Carles, J.L. Pascual, A. Sánchez, Google Maps.

© del text: J. L. Pascual Benito

© de les imatges: els autors

© de l'edició: Diputació de València. Museu de Prehistòria

ISBN: 978-84-7795-641-9

D.L.: V 1993-2012

ÍNDEX

ÍNDICE

LA MIRADA DE L'ÍDOL 5

LA MIRADA DEL ÍDOLO 5

ELS ÍDOLS OCULATS VALENCIANS 6

LOS ÍDOLOS OCULADOS VALENCIANOS 6

LA MATÈRIA PRIMERA I LA TECNOLOGIA 12

LA MATERIA PRIMA Y LA TECNOLOGÍA 12

ELS OCULATS A LA RESTA DE LA PENÍNSULA IBÈRICA 17

LOS OCULADOS EN EL RESTO DE LA PENÍNSULA IBÉRICA 17

PRECEDENTS PENINSULARS I MEDITERRANIS DEL TEMA OCULAT 24

PRECEDENTES PENINSULARES Y MEDITERRÁNEOS DEL TEMA OCULADO 24

LES INTERPRETACIONS DEL TEMA OCULAT 27

LAS INTERPRETACIONES DEL TEMA OCULADO 27

Ídol oculat de banya de cérvol de l'Ereta del Pedregal
(Navarrés)

Ídolo oculado de asta de ciervo de la Ereta del Pedregal
(Navarrés)

LA MIRADA DE L'ÍDOL

Els ídols, en el seu vessant prehistòric recent, són manifestacions materials mobles relacionades amb el món de les idees i les creences de les comunitats camperoles del Neolític final i del Calcolític de la meitat meridional de la península Ibèrica, durant el IV i el III mil·lenni aC. Són figuracions simbòliques antropomorfes realitzades sobre materials diversos i presentades sota un aspecte molt esquemàtic que, de vegades, arriba a la més completa abstracció. Al territori valencià, segons el grau d'antropomorfització, trobem tres tipus d'ídols: els que presenten una silueta de cos humà (plans i ancoriformes), els que presenten una part d'aquest cos (oculats i antropomorfs parcials), i els que no mostren trets anatòmics aparents (plaques llises).

Els més abundants són els ídols oculats que es caracteritzen per la presència d'ulls, celles, tatuatge facial i, de vegades, per altres motius complementaris, com ara un triangle, interpretat com la representació del triangle púbic. En l'àmbit valencià, els oculats es fabriquen només sobre ossos llargs que conserven una bona part de l'anatomia natural. La seua grandària, condicionada pel suport, és reduïda, entre 18 i 6,3 cm, amb una longitud que supera de molt l'amplada.

LA MIRADA DEL ÍDOLO

Los ídolos, en su vertiente prehistórica reciente, son manifestaciones materiales muebles relacionadas con el mundo de las ideas y las creencias de las comunidades campesinas del Neolítico final y del Calcolítico de la mitad meridional de la península Ibérica, durante el IV y el III milenios a.C. Son figuraciones simbólicas antropomorfas realizadas sobre materiales diversos representadas bajo un aspecto muy esquemático que, a veces, llega a la más completa abstracción. En el territorio valenciano, según el grado de antropomorfización, encontramos tres tipos de ídolos: los que presentan una silueta del cuerpo humano (planos y ancoriformes), una parte de este cuerpo (oculados y antropomorfos parciales), y los que no muestran rasgos anatómicos aparentes (placas lisas).

Los más abundantes son los ídolos oculados que se caracterizan por la presencia de ojos, cejas, tatuaje facial y, a veces, por otros motivos complementarios, como un triángulo, interpretado como la representación del triángulo público. En el ámbito valenciano, los oculados se fabrican sólo sobre huesos largos que conservan buena parte de la anatomía natural. Su tamaño, condicionado por el soporte, es reducido, entre 18 y 6,3 cm, con una longitud que supera con mucho la anchura.

Portada de la revista *Archivo de Prehistoria Levantina* II (1945). Primera pàgina de l'article “Ídols oculados valencianos” d'I. Ballester. Pàgines dels diaris d'excavació de la Cova de la Pastora (1945) i de l'Ereta del Pedregal (1944) amb dibuixos d'ídols oculats

Portada de la revista *Archivo de Prehistoria Levantina* II (1945). Primera página del artículo “Ídolos oculados valencianos” de I. Ballester. Páginas de los diarios de excavación de la Cova de la Pastora (1945) y de la Ereta del Pedregal (1944) con dibujos de ídolos oculados

ELS ÍDOLS OCULATS VALENCIANS

Els primers ídols oculats trobats a terres valencianes, producte d'excavacions dutes a terme pel Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València en els anys quaranta del segle passat, van ser els de l'Ereta del Pedregal (Navarrés, València) i els de la Cova de la Pastora (Alcoi, Alacant), donats a conéixer per Isidre Ballester, el 1945, en un article publicat en el número 2 de l'*Archivo de Prehistoria Levantina*.

LOS ÍDOLOS OCULADOS VALENCIANOS

Los primeros ídolos oculados encontrados en tierras valencianas, producto de excavaciones realizadas por el Servicio de Investigación Prehistórica de la Diputación de Valencia en los años cuarenta del pasado siglo, fueron los de la Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia) y los de la Cova de la Pastora (Alcoi, Alicante), dados a conocer por I. Ballester en 1945 en un artículo publicado en el número 2 del *Archivo de Prehistoria Levantina*.

Ereta del Pedregal (Navarrés), 1934

Del poblat de l'Ereta del Pedregal es coneixen un total de cinc ídols oculats, dels quals el realitzat sobre banya, trobat el 25 d'agost de 1944 en la capa 4 del sector B, resulta una peça singular, tant per la matèria primera, una punta de banya de cérvol seccionada, com per la decoració, amb dos parells d'ulls entre els quals hi ha un camp de rombes, i, per davall, díhuit bandes de triangles. Els altres quatre ídols, confeccionats sobre un os de les extremitats d'ovicaprins, el radi, i amb decoració més simple, es van recuperar en una capa estratigràfica inferior, motiu pel qual alguns investigadors van pensar que les peces millor decorades devien ser posteriors

Del poblado de la Ereta del Pedregal se conocen un total de cinco ídolos oculados, de los cuales el realizado sobre asta, encontrado el 25 de agosto de 1944 en la capa 4 del sector B, resulta una pieza singular, tanto por la materia prima, un candil de asta de ciervo seccionado, como por la decoración, con dos pares de ojos entre los que hay un campo de rombos y, por debajo, dieciocho bandas de triángulos. Los otros cuatro ídolos, confeccionados sobre un hueso de las extremidades de ovicápridos, el radio, y con decoración más simple, se recuperaron en una capa estratigráfica inferior, por lo que algunos investigadores pensaron que las piezas mejor decoradas debían ser

Ídols oculats de la Cova de la
Pastora (Alcoi)

Ídolos oculados de la Cova de la
Pastora (Alcoi)

en el temps, però, tot i la dificultat d'establir una correlació entre els nivells de les excavacions antigues amb la seqüència de les campanyes realitzades a partir dels anys seixanta, resulta probable que tots els ídols trobats al poblat pertanguen a Ereta II, fase corresponent al ple Eneolític amb una cronologia, basada en criteris tipològics, de la primera meitat del III mil·lenni aC.

A diferència dels ídols oculats d'Ereta, la majoria d'ells s'han trobat en coves d'enterrament, i destaca el conjunt de la Cova de la Pastora amb vint-i-cinc exemplars. En aquesta cavitat es van enterrar un mínim de cinquanta-nou individus en diversos moments, la major part entre els últims segles del IV mil·lenni i la primera meitat del III mil·lenni aC segons datacions radiocarbòniques efectuades sobre mandíbulas humanes. Ací els oculats formaven part dels aixovars

posteriores en el tiempo, pero, a pesar de la dificultad de establecer una correlación entre los niveles de las excavaciones antiguas con la secuencia de las campañas realizadas a partir de los años sesenta, resulta probable que todos los ídolos encontrados en el poblado pertenezcan a Ereta II, fase correspondiente al pleno Eneolítico con una cronología, basada en criterios tipológicos, de la primera mitad del III milenio a.C.

A diferencia de los ídolos oculados de Ereta, la mayoría de ellos se han encontrado en cuevas de enterramiento, destacando el conjunto de la Cova de la Pastora con veinticinco ejemplares. En esta cavidad se enterraron un mínimo de cincuenta y nueve individuos en diversos momentos, la mayor parte entre los últimos siglos del IV y la primera mitad del III milenio a.C. según dataciones radio-carbónicas efectuadas sobre mandíbulas humanas. Aquí los oculados formaban parte de los ajuar funerarios junto a

Entrada de la Cova de la Pastora
(Alcoi). Dècada de 1940

ídols no oculats, adornos i indústria lítica dels aixovars funeraris de la Cova de la Pastora (Alcoi)

ídolos no oculados, adornos e industria lítica de los ajuares funerarios de la Cova de la Pastora (Alcoi)

funeraris al costat d'altres ídols —diversos del tipus pla amb escotadures, un ídol placa sense decoració i un peculiar penjoll-íдол antropomorf parcial—, a més de nombrosos elements d'adorn de matèria primera molt variada, entre els quals destaquen penjolls acanalats d'os, multitud de grans de cal·laïta, lignit i calcària, agulles variades per al cabell, recipients ceràmics, destrals de pedra polida i puntes de fletxa i grans fulles de sílex.

A les comarques valencianes al sud del Xúquer es coneixen, a hores d'ara, més de huitanta ídols oculats sobre ossos llargs, procedents de

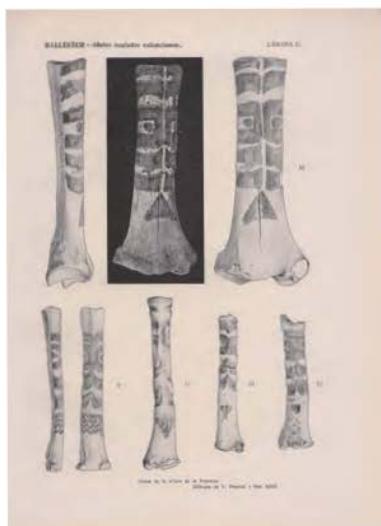
otros ídolos —diversos del tipo plano con escotaduras, un ídolo placa sin decoración y un peculiar colgante ídolo antropomorfo parcial— además de numerosos elementos de adorno de materia prima muy variada, entre los que destacan colgantes acanalados de hueso, multitud de cuentas de collar de calaíta, lignito y caliza, variados alfileres para el cabello, recipientes cerámicos, hachas de piedra pulida y puntas de flecha y grandes hojas de sílex.

En las comarcas valencianas al sur del Júcar se conocen en la actualidad más de ochenta ídolos oculados sobre huesos largos procedentes de diecisiete

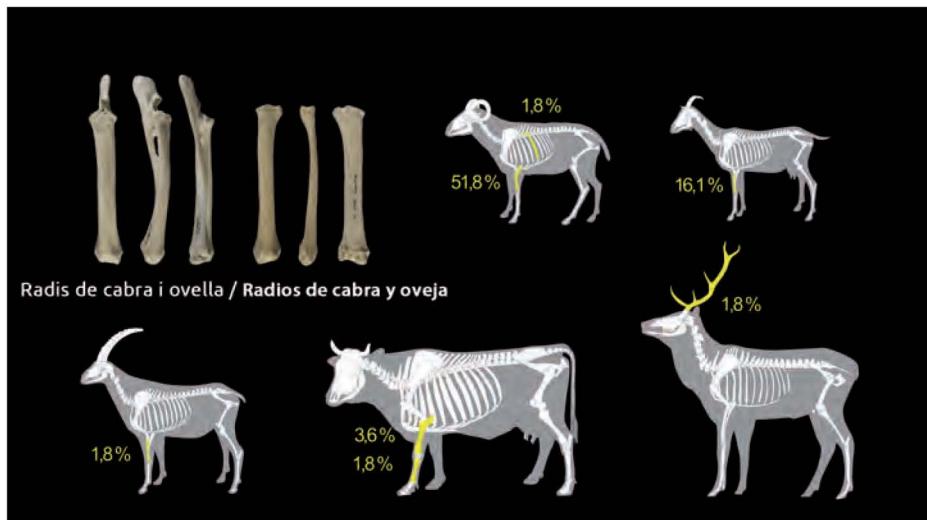
desset jaciments, quatre d'habitació i tretze funeraris, dels quals trenta-tres es troben exposats en les sales permanentes del Museu de Prehistòria de València: els de l'Ereta del Pedregal i els de les coves de la Pastora, el Garrofer (Ontinyent, València) i la Mallada Verda (Corbera d'Alzira, València). La major part dels ídols oculats (un 88 %) s'han documentat en contextos funeraris, on formaven part d'aixovars de sepultures col·lectives en coves naturals, i, la resta, en contextos domèstics, bé en estructures d'habitació o formant part del rebliment d'estructures d'emmagatzematge.

yacimientos, cuatro de hábitat y trece funerarios, de los cuales treinta y tres se encuentran expuestos en las salas permanentes del Museo de Prehistoria de Valencia: los de la Ereta del Pedregal y los de las cuevas de Pastora, Garrofer (Ontinyent, Valencia) y Mallada Verda (Corbera d'Alzira, Valencia). La mayor parte de los ídolos oculados (un 88%) se han documentado en contextos funerarios, donde formaban parte de ajuares de enterramientos colectivos en cuevas naturales, y el resto en contextos domésticos, bien en estructuras de habitación o formando parte del relleno de estructuras de almacenamiento.

Làmines de l'article d'I. Ballester "Ídolos oculados valencianos" (1945) amb ídols oculats de la Cova de la Pastora
Láminas del artículo de I. Ballester "Ídolos oculados valencianos" (1945) con ídolos oculados de la Cova de la Pastora

Percentatges dels ossos de les diverses espècies animals utilitzats per a la fabricació dels ídols oculats trobats en territori valencià

Porcentajes de los huesos de las diversas especies animales utilizados para la fabricación de los ídolos oculados hallados en territorio valenciano

LA MATÈRIA PRIMERA I LA TECNOLOGIA

Els suports més utilitzats per a la confecció dels ídols oculats són els radis (un 94,6 %), sobretot els d'ovicaprins. Es troben presents en tots els jaciments on han estat documentats ídols, existint un equilibri entre radis drets (40,7 %) i esquerres (59,3 %), generalment d'animals joves. La resta de suports estan constituïts per una costella d'ovicaprí, dos metacarps de boví i una punta basal de banya de cérvol. Respecte a les espècies, hi ha un domini ampli d'ovicaprins (91,1 %) sobre bovins (5,3 %), cérvol (1,8 %) i cabra salvat-

LA MATERIA PRIMA Y LA TECNOLOGÍA

Los soportes más utilizados para la confección de los ídolos oculados son los radios (un 94,6 %), sobre todo los de ovicaprinos. Se encuentran presentes en todos los yacimientos donde han sido documentados ídolos, existiendo un equilibrio entre radios derechos (40,7 %) e izquierdos (59,3 %), generalmente de animales jóvenes. El resto de soportes está constituido por una costilla de ovicaprino, dos metacarplos de bóvido y un candil de asta de ciervo. Respecto a las especies, hay un amplio dominio de ovicaprinos (91,1 %), sobre bovinos (5,3 %), ciervos

ge (1,8 %). Entre els ovicaprins reconeixibles es dóna una major presència d'ovelles (76,3 %) que de cabres (23,7 %).

En la tria dels suports potser degueren influir diverses causes, entre elles les característiques de l'os i la disponibilitat de la matèria primera. Així, es va preferir una superfície convexa per decorar i plana al dors, trets que concorren en els radis. Davant de dos radis similars, una peculiaritat anatómica, com la forma en què s'uneix l'ulna amb el radi en cada espècie, pogué influir en la predilecció pels d'ovella sobre els de cabra. En les cabres l'ulna es troba totalment soldada a la cara palmar del radi, mentre que en les ovelles no, fet que facilitaria la seuva eliminació. D'altra banda, els estudis de fauna dels poblats mostren la importància de les restes d'ovicaprins, existint a més una major proporció d'ovelles que de cabres.

Per a la preparació dels radis com a suport s'observen diversos passos. En primer lloc es desarticulava el radi de l'húmer i s'eliminava l'ulna, allisant en alguns casos la superfície palmar, encara que molts exemplars conserven restes de l'ulna soldada. Després s'eliminava l'epífisi proximal per tall transversal i, de vegades, s'allisava l'epífisi distal, si bé en la majoria es deixava en el seu estat natural. En algun exemplar la superfície a decorar se

(1,8 %) y cabra montés (1,8 %). Entre los ovicaprinos reconocibles se da una mayor presencia de ovejas (76,3 %) que de cabras (23,7 %).

En la elección de los soportes pudieron haber influido diversas causas, entre ellas las características del hueso y la disponibilidad de la materia prima. Así, se prefirió una superficie convexa para decorar y plana en el dorso, rasgos que concurren en los radios. Ante dos radios similares, una peculiaridad anatómica, como la forma en que se une la ulna con el radio en cada especie, pudo influir en la predilección de los de oveja sobre los de cabra. En las cabras la ulna se encuentra totalmente soldada a la cara palmar del radio, mientras que en las ovejas no, lo que facilitaría su eliminación. Por otro lado, los estudios de fauna de los poblados muestran la importancia de los restos de ovicaprinos, existiendo además mayor proporción de ovejas que de cabras.

Para la preparación de los radios como soporte se observan varios pasos. En primer lugar se desarticulaba el radio del húmero y se eliminaba la ulna, aliando en algunos casos la superficie palmar, aunque muchos ejemplares conservan restos de la ulna soldada. Después se eliminaba la epífisis proximal por corte transversal y, a veces, se aliaba la epífisis distal, si bien en la mayor parte se dejaba en su estado natural. En algún ejemplar la superficie

sotmetia a una abrasió suau. En l'exemplar de banya de cérvol, el suport està més elaborat, i s'observen els gestos següents: separació de la punta, eliminació de l'extrem per serrat transversal, seccionament longitudinal, buidatge del teixit esponjós , allisada per abrasió de la superfície externa i de les vores irregulars resultants del seccionament longitudinal, i poliment de la superfície exterior.

Finalment, en la decoració s'observen dues tècniques: pintura i gravat. La major part dels exemplars presenten els motius decoratius afonats, amb una superfície irregular que resalta de la superfície natural llisa, conseqüència de la corrosió de l'os per la pintura. Això pot observar-se en alguns oculats de Pastora que conserven, en determinades zones, la decoració de tonalitat més fosca que la de l'os, mentre que en altres es conserva en buit. L'única analítica que ha donat resultat es va fer sobre un exemplar del Fontanal (Onil, Alacant), on la decoració va ser pintada en un to ocre clar, amb traços en un to més fosc. L'anàlisi va donar una pintura composta per una barreja d'argila i ocre (silicats aluminopotàssics i hidroxil de ferro hidratat), observant que les dues zones pintades tenien una composició anàloga però amb diferents concentracions. Probablement es va emprar el mateix pigment però variant la seua coloració final per dilu-

a decorar se sometía a una suave abra-
sión. En el ejemplar de asta de ciervo el soporte está más elaborado, obser-
vando los gestos siguientes: separación
del candil, eliminación del extremo por
aserrado transversal, seccionado longitu-
dinal, vaciado del tejido esponjoso inter-
ior, alisado por abrasión de la super-
ficie externa y de los bordes irregulares
resultantes del seccionado longitudinal
y pulido de la superficie exterior.

Finalmente, en la decoración se obser-
van dos técnicas: pintura y grabado. La
mayor parte de los ejemplares presen-
tan los motivos decorativos hundidos,
con una superficie irregular que resalta
de la superficie natural lisa, conse-
cuencia de la corrosión del hueso por
la pintura. Esto puede observarse en
algunos oculados de Pastora que con-
servan en determinadas zonas la de-
coración de tonalidad más oscura que
la del hueso, mientras que en otros se
conserva en vacío. La única analítica
que ha dado resultado se hizo sobre
un ejemplar de El Fontanal (Onil, Ali-
cante), donde la decoración fue pinta-
da en un tono ocre claro, con trazos en
un tono más oscuro. El análisis dió una
pintura compuesta por una mezcla de
arcilla y ocre (silicatos aluminíco-potá-
sicos e hidroxilo de hierro hidratado),
observando que las dos zonas pinta-
das tenían una composición análoga pero
en diferentes concentraciones. Probablemente se utilizó el mismo pig-
mento variando su coloración final por

Decoració dels ídols oculats sobre ossos llargs

Decoración de los ídolos oculados sobre huesos largos

ció. En altres oculats, com és el cas de tres exemplars d'Ereta, es van emprar dos tipus de colorant, una primera capa de pintura blanca sobre la qual se'n va aplicar una altra de tonalitat marró. En menys ocasions s'observa l'ús del gravat —ben palés en el de banya de cérvol d'Ereta o en el triangle púbic de l'íдол de l'Avenc dels Dos Forats (Carcaixent, València)—, així com el buidatge, eliminant parts de la capa superficial de l'os i deixant zones reservades, com s'observa en els ulls d'un dels ídols del poblat de Niuet (l'Alqueria d'Asnar, Alacant) i en el de Dos Forats.

La decoració només afecta la superfície convexa de la cara dorsal de la

dilución. En otros oculados, como es el caso de tres ejemplares de Ereta, se utilizaron dos tipos de colorante, una primera capa de pintura blanca sobre la que se aplicó otra de tonalidad marrón. En menos ocasiones se observa el uso del grabado —muy evidente en el de asta de ciervo de Ereta o en el triángulo público del ídolo de la Sima dels Dos Forats (Carcaixent, Valencia)—, así como el vaciado, eliminando partes de la capa superficial del hueso y dejando zonas reservadas, como se observa en los ojos de uno de los ídolos del poblado de Niuet (l'Alqueria d'Asnar, Alicante) y en el de Dos Forats.

La decoración sólo afecta a la superficie convexa de la cara dorsal de la diá-

Distribució a la península Ibèrica de les representacions oculades del IV i III mil·lennis aC.

Distribución en la península Ibérica de las representaciones oculadas del IV y III milenios a.C.

diàfisi, i l'ocupa quasi íntegrament. Els motius decoratius es despleguen en bandes horizontals que es poden agrupar en tres o quatre zones.

Hi ha uns motius fonamentals o primaris presents en tots els ídols oculats sobre ossos llargs que, de dalt a baix, són: una zona superior o "ceilles", formada generalment per una, dues o quatre bandes de morfologia variada, sobretot arcs de cercle

fisis, ocupàndola casi íntegramente. Los motivos decorativos se desarrollan en bandas horizontales que se pueden agrupar en tres o cuatro zonas.

Existen unos motivos fundamentales o primarios presentes en todos los ídolos oculados sobre huesos largos que, de arriba abajo, son: una zona superior o "cejas", formada generalmente por una, dos o cuatro bandas de morfología variada, sobre todo ar-

apuntats cap avall o cap amunt, de vegades sense unir pel centre. Continua amb la zona ocular, on es representen un parell d'“ulls” o dos parells en tres ocasions, representats de forma variada: circulars o quadrats, amb o sense un punt interior, radiats o amb una banda vertical entre ells. Tots solen rematar-se amb una zona inferior o “tatuatge facial” amb dues o tres bandes iguals, sent les més freqüents les formades per dos segments de cercle apuntats cap amunt.

En dèneu oculats apareixen diversos motius complementaris o secundaris per davall del tatuatge facial, consistents en sèries horizontals de triangles, bitriangles, rectangles, banda reticulada o línies en zig-zag. A més, en nou d'ells es representa el triangle púbic, un tret exclusiu del territori valencià sobre aquest tipus de suports.

ELS OCULATS A LA RESTA DE LA PENÍNSULA IBÈRICA

El tema oculat, amb o sense els arcs superciliars i el tatuatge facial, es documenta a la meitat meridional de la península Ibèrica sobre nombrosos suports, tenint major varietat a les zones amb sepultures en construccions megalítiques on, a més, resulta freqüent l'extensió de la decoració per les dues cares, representant la

cos de círculo apuntados hacia abajo o hacia arriba, a veces sin unir por el centro. Sigue con la zona ocular, donde se representan un par de “ojos” o dos pares en tres ocasiones, representados de forma variada: circulares o cuadrados, con o sin un punto interior, radiados o con una banda vertical entre ellos. Todos suelen rematarse con una zona inferior o “tatuaje facial” con dos o tres bandas iguales, siendo las más frecuentes las formadas por dos segmentos de círculo apuntados hacia arriba.

En diecinueve oculados aparecen varios motivos complementarios o secundarios por debajo del tatuaje facial, consistentes en series horizontales de triángulos, bitriángulos, rectángulos, banda reticulada o líneas en zig-zag. Además, en nueve de ellos se representa el triángulo público, un rasgo exclusivo del territorio valenciano sobre este tipo de soportes.

LOS OCULADOS EN EL RESTO DE LA PENÍNSULA IBÉRICA

El tema oculado, con o sin los arcos superciliares y el tatuaje facial, se documenta en la mitad meridional de la península Ibérica sobre numerosos soportes, siendo mayor la variedad de éstos en las zonas con enterramientos en construcciones megalíticas donde, además, resulta frecuente que la decoración se extienda por las dos caras, re-

Ídols oculats sobre ossos llargs del poblat d'Almizaraque (Almeria). Dibuixos de L. Siret modificats per A. Sánchez

Ídolos oculados sobre huesos largos del poblado de Almizaraque (Almería). Dibujos de L. Siret modificados por A. Sánchez

cabellera i, en alguns casos, també altres motius, com el triangle púbic, els pits, el melic i altres detalls facials com nas i boca, els braços o el cos humà.

L'àrea de dispersió dels ídols oculats sobre ossos llargs, tot i que ocupa la meitat meridional de la península Ibèrica, pot considerar-se reduïda. Trobem la major concentració d'aquests ídols, tant en nombre d'exemplars com en jaciments, a les comarques centrals valencianes, mentre que en altres zones són més dispersos. Al nord-oest de Múrcia s'han documentat cinc oculats en tres jaciments, als quals se n'afegeix un altre en un suport ossi particular, una escàpula completa d'ovicaprí

presentando la cabellera y, en algunos casos, también otros motivos como el triángulo público, los pechos, el ombligo, otros detalles faciales como nariz y boca, los brazos o el cuerpo humano.

El área de dispersión de los ídolos oculados sobre huesos largos, aunque ocupa la mitad meridional de la península Ibérica, puede considerarse reducida. Encontramos la mayor concentración de estos ídolos, tanto en número de ejemplares como en yacimientos, en las comarcas centrales valencianas, mientras que en otras zonas son más dispersos. En el noroeste de Murcia se han documentado cinco oculados en tres yacimientos, a los que se añade otro con un soporte óseo particular, una escápula completa de ovicaprino,

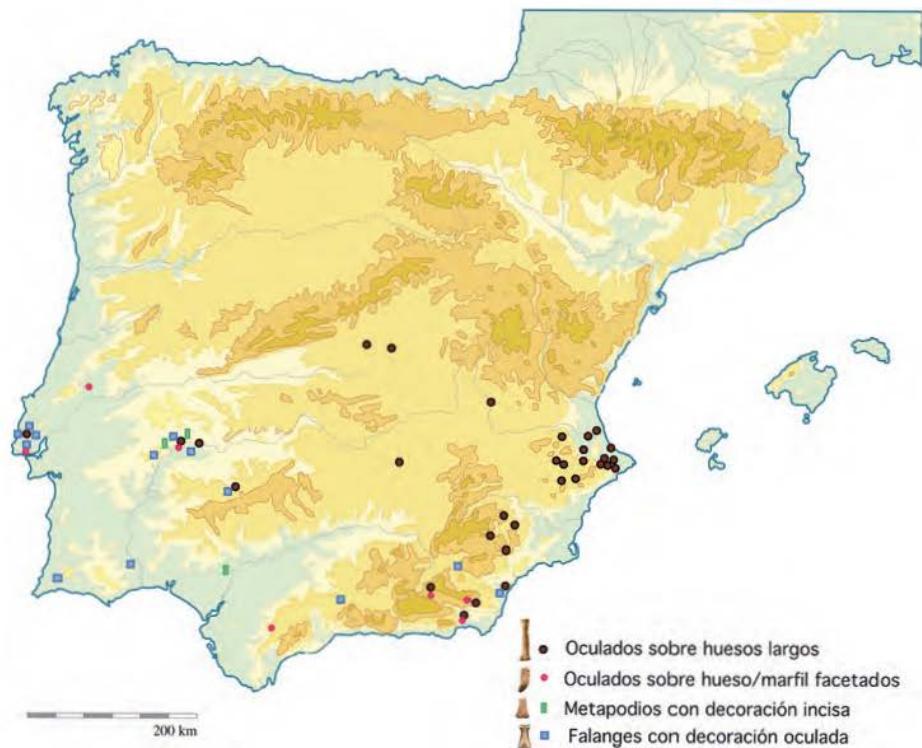

procedent d'una sepultura individual a Lorca. Al sud-est peninsular se'n coneixen uns setanta oculats, procedents de quatre jaciments, la major part del poblat d'Almizaraque (Almeria), on es van documentar una cinquantena d'exemplars acabats i algunes matrius en procés de fabricació, recuperats en una àrea entre dues cases, interpretada com un taller. A Andalusia central, es documenta un exemplar a Eras del Alcázar (Úbeda, Jaén) decorat amb incisions farcides de mangra, i, a la conca mitjana del Guadiana, poc més d'una dotzena en tres jaciments de Badajoz, un en context d'hàbitació i dos funeraris, en cova i en tolos. Els oculats sobre ossos llargs més septentrionals es localitzen en dos jaciments de Madrid.

En altres suports ossis, la decoració oculada també s'estén per la cara posterior i per als laterals, com passa en els anomenats ídols falange, per als quals s'utilitza la primera falange de cérvids, equids, bòvids, ovicaprins i suids, i que es distribueixen pel sud-est peninsular, l'estuari del Tajo, la conca mitjana del Guadiana i, de forma més dispersa, a l'Algarve portugués. Altres oculats sobre matèria dura d'origen animal —os o ivori— estan totalment facetats en forma de plaques o de cilindres de dimensions reduïdes, i es distribueixen al sud de les zones on apareixen els oculats sobre ossos llargs, destacant

procedente de un enterramiento individual de Lorca. En el sureste peninsular se conocen unos setenta oculados procedentes de cuatro yacimientos, la mayor parte del poblado de Almizaraque (Almería), donde se documentaron una cincuentena de ejemplares acabados y algunas matrices en proceso de fabricación, recuperados en un área entre dos casas, interpretada como un taller. En Andalucía central, se documenta un ejemplar en Eras del Alcázar (Úbeda, Jaén), decorado con incisiones rellenas de almagra, y en la cuenca media del Guadiana poco más de una docena en tres yacimientos de Badajoz, uno en contexto de hábitat y dos funerarios, en cueva y en tholoi. Los oculados sobre huesos largos más septentrionales se localizan en dos yacimientos de Madrid.

En otros soportes óseos, la decoración oculada también se extiende por la cara posterior y los laterales, como ocurre en los llamados ídolos falange, para los cuales se utiliza la primera falange de cérvidos, equinos, bovinos, ovicaprinos y suidos, y que se distribuyen por el sur-este peninsular, el estuario del Tajo, la cuenca media del Guadiana y, de forma más dispersa, en el Algarve portugués. Otros oculados sobre materia dura de origen animal —hueso o marfil— están totalmente facetados en forma de placas o de cilindros de pequeño tamaño, distribuyéndose al sur de las zonas donde aparecen los oculados sobre huesos largos, destacando los conjuntos de Los

Distribució a la península Ibèrica dels ídols oculats sobre matèria dura animal

Distribución en la península Ibérica de los ídolos oculados sobre materia dura animal

els conjunts de Los Millares (Almeria) i de La Pijotilla (Badajoz). També poden relacionar-se amb els oculats uns escassos metapodis amb decoració incisa a base de traços paral·lels de l'oest peninsular.

Els ídols oculats més abundants es confeccionen sobre diversos tipus de pedra i presenten una distribució centrada en el sud-oest peninsular. Són els ídols cilindre, generalment

Millares (Almería) y de La Pijotilla (Badajoz). También pueden relacionarse con los oculados escasos metapodios con decoración incisa a base de trazos paralelos del oeste peninsular.

Los ídolos oculados más abundantes se confeccionan sobre diversos tipos de piedra y presentan una distribución centrada en el suroeste peninsular. Son los ídolos cilindro, generalmente de piedra caliza, que muestran ciertas

de pedra calcària, que mostren certes diferències estilístiques vinculades a determinades zones, com és el cas de la conca mitjana del Guadiana, on són de secció plana i amb forma de tendència rectangular o espatulada. D'altres són els ídols placa, documentats en més de dos-cents jaciments, sobretot en sepultures col·lectives en megalits, concentrant-se especialment a l'Alentejo portugués. Entre les plaques abunden les de pissarra, de forma trapezoïdal, algunes amb el cap destacat i, més escasses, les de calcària amb braços i sexe representat, de vegades en relleu. Amb decoració oculada són escasses i es documenten en general en zones perifèriques de l'àmbit de distribució de les plaques.

La decoració oculada també es troba present en els ídols antropomorfos, confeccionats amb os, ivori o calcària i que es concentren en grans assentaments, sobretot de la conca mitjana del Guadiana, sent majoritàriament masculins. Altres suports amb decoració oculada resulten més escassos. En trobem diversos de terracota i de planxa d'or a les valls del Guadalquivir i del Guadiana, i un de pedra codissa de calcària i una altre de plaqueta de fusta a Múrcia.

Altres suports on apareix la decoració oculada són les ceràmiques. Dins del panorama general de ceràmica

diferencias estilísticas vinculadas a determinadas zonas, como es el caso de la cuenca media del Guadiana, donde son de sección plana y con forma de tendencia rectangular o espatuliforme. Otros son los ídolos placa, documentados en más de doscientos yacimientos, sobre todo en enterramientos colectivos en construcciones megalíticas, concentrándose especialmente en el Alentejo portugués. Entre las placas abundan las de pizarra, de forma trapezoidal, algunas con la cabeza destacada y, más escasas, las de caliza con brazos y sexo representado, a veces en relieve. Con decoración oculada son escasas y se documentan en general en zonas periféricas del ámbito de distribución de las placas.

La decoración oculada también se encuentra presente en los ídolos antropomorfos, confeccionados con hueso, marfil o caliza y que se concentran en grandes asentamientos, sobre todo de la cuenca media del Guadina, siendo mayoritariamente masculinos. Otros soportes con decoración oculada resultan más escasos. Encontramos varios de terracota y de plancha de oro en los valles del Guadalquivir y del Guadiana, y uno de canto rodado de caliza y otro de plaqeta de madera en Murcia.

Otros soportes donde aparece la decoración oculada son las cerámicas. Dentro del panorama general de cerámica

sense decorar d'aquest període, alguns recipients porten decoracions simbòliques incises en diversos jaciments del sud-est, amb una àmplia representació a Los Millares i, de manera més dispersa, a la conca mitjana del Guadiana i a la franja atlàntica peninsular, des de Lugo fins a l'Alentejo. Així mateix, en algunes decoracions pintades de vasos eneolítics de ceràmica i algeps de Múrcia i Alacant hi ha motius solts presents en els ídols oculats, com ara estel·liformes, bandes de triangles, de zig-zag o de segments de cercle units.

Així mateix, dins de la pintura rupestre esquemàtica hi ha un ampli repertori de representacions oculades, amb una distribució més gran que la dels ídols mobles. Es documenten al territori valencià i al sud-est i a l'extrem sud peninsular, a la conca alta del Guadalquivir, a Sierra Morena i als relleus de la conca esquerra del Guadiana, amb alguns exemples aïllats a la conca del Duero, i s'observen certes variantes regionals. En terres valencianes el tema oculat apareix en diversos abrics pintat en vermell o en negre i presenta una gran varietat morfològica. Pràcticament en cada abric el tema s'executa de forma diferent, i falten en gairebé tots ells, a excepció del Barranc del Garrofer (Planes, Alacant) i de Sant Esperit (Gilet, València), els altres motius que caracteritzen els oculats mobles —“celles” i “tatuatge facial”—, de manera que

sin decorar de este período, algunos recipientes llevan decoraciones simbólicas incisas en varios yacimientos del sudeste, con amplia representación en Los Millares y, de manera más dispersa, en la cuenca media del Guadiana y en la franja atlántica, desde Lugo hasta el Alentejo. Asimismo, en algunas decoraciones pintadas de vasos eneolíticos de cerámica y yeso de Murcia y Alicante hay motivos sueltos presentes en los ídolos oculados, como soliformes, bandas de triángulos, de zigzag o de segmentos de círculo unidos.

Asimismo, dentro de la pintura rupestre esquemática hay un amplio repertorio de representaciones oculadas, con una distribución mayor que la de los ídolos muebles. Se documentan en el territorio valenciano y en el sureste y extremo sur peninsular, en la cuenca alta del Guadalquivir, en Sierra Morena y en los relieves de la cuenca izquierda del Guadiana, con algunos ejemplos aislados en la cuenca del Duero, observándose ciertas variantes regionales. En tierras valencianas el tema oculado aparece en varios abrigos pintado en rojo o negro y presenta una gran variedad morfológica. Prácticamente en cada abrigo el tema se ejecuta de forma diferente, faltando en casi todos ellos, a excepción del Barranc del Garrofer (Planes, Alicante) y de Sant Esperit (Gilet, Valencia), los otros motivos que caracterizan los oculados muebles —“cejas” y “tatuaje facial”—, de modo que no resulta descabellado pen-

ídols oculats rupestres del territori valencià (dues primeres files) i de zones limítrofes
ídolos oculados rupestres del territorio valenciano (dos primeras filas) y de zonas limítrofes

no resulta desgavellat pensar que van ser pintats en un espai temporal llarg, des del Neolític antic fins al Calcolític. No és el cas dels oculats rupestres de regions perifèriques, com els de l'est de Conca i d'Albacete, de Múrcia i de la Sierra de Segura (Jaén) que, en la major part dels casos, tenen tots els elements presents en els oculats mobles.

sar en que fueron pintados en un largo espacio temporal, desde el Neolítico antiguo hasta el Calcolítico. No es el caso de los oculados rupestres de regiones periféricas como los del este de Cuenca y de Albacete, de Murcia y de la Sierra del Segura (Jaén) que, en la mayor parte de los casos, tienen todos los elementos presentes en los oculados muebles.

Algunes de les representacions oculades de la Mediterrània durant el IV i III mil·lennis aC.

Algunas de las representaciones oculadas del Mediterráneo durante el IV y III milenios a.C.

PRECEDENTS PENINSULARS I MEDITERRANIS DEL TEMA OCULAT

Coneixem una gran quantitat d'imatges simbòliques de les primeres comunitats agrícoles i ramaderes. Des de l'Orient Pròxim fins a l'occident de la Mediterrània, figuretes, decoracions ceràmiques, gravats i pintures rupestres o murals mostren una gran diversitat formal i són testimoni de les creences d'aquestes comunitats.

Durant el Neolític antic i mitjà peninsular (VI-IV mil·lenis aC) hi ha ceràmiques decorades amb ulls que mostren que el tema oculat es tro-

PRECEDENTES PENINSULARES Y MEDITERRÁNEOS DEL TEMA OCULADO

Conocemos un gran número de imágenes simbólicas de las primeras comunidades agrícolas y ganaderas. Desde el Oriente Próximo hasta el occidente del Mediterráneo, pequeñas figuras, decoraciones cerámicas, grabados y pinturas rupestres o murales muestran una gran diversidad formal y son testimonio de las creencias de estas comunidades.

Durante el Neolítico antiguo y medio peninsular (VI-IV milenios a.C.) hay cerámicas decoradas con ojos que muestran que el tema oculado se en-

bava a la península Ibèrica abans de la proliferació dels ídols d'aquestes característiques, com és el cas del cànter amb decoració inciso-impresa farcida de pasta blanca procedent de Costamar (Cabanes, Castelló), en un horitzó datat en el primer terç del V mil·lenni aC, o del vas antropomorf femení conegut com la "Venus de Gava" (Barcelona), de la primera meitat del IV mil·lenni aC, o d'alguns recipients amb cordó interior perforat de les serres subbètiques cordovezes i d'altres amb decoració incisa de coves malagueyes atribuïts al Neolític mitjà andalús.

A més, el tema oculat el trobem des de final del V mil·lenni i durant el IV mil·lenni aC en diverses regions mediterràries. Quant a la decoració oculada sobre ossos llargs, aquesta es documenta a l'Orient Pròxim i al sud-est d'Europa, on hi ha abundants metapodis amb dues o més perforacions en un extrem a manera d'ulls, a Jericó (Palestina) amb l'epífisi distal despresa i tres perforacions, i als Balcans amb una, dues o quatre perforacions. La seua dispersió és menor fora d'aquestes zones, amb alguns metapodis amb dues perforacions del nord-oest d'Itàlia, al Neolític Sasso-Sarteano de Grotta Patrizi i en nivells de la Cultura dels Vasos de Boca Quadrada d'Arene Candide, o sobre metapodis o falanges d'ovicaprins amb ulls realitzats

contraba en la península Ibérica antes de la proliferación de los ídolos de estas características, como es el caso del cántaro con decoración incisa-impresa rellena de pasta blanca procedente de Costamar (Cabanes, Castellón), en un horizonte fechado en el primer tercio del V milenio a.C., o del vaso antropomorfo femenino conocido como la "Venus de Gava" (Barcelona), de la primera mitad del IV milenio a.C., o de algunos recipientes con cordón interior perforado de las sierras subbéticas cordobesas y otros con decoración incisa de cuevas malagueñas atribuidos al Neolítico medio andaluz.

Además, el tema oculado lo encontramos desde finales del V y durante el IV milenio a.C. en varias regiones mediterráneas. Respecto a la decoración oculada sobre huesos largos, ésta se documenta en el Oriente Próximo y el sudeste de Europa, donde hay abundantes metapodios con dos o más perforaciones en un extremo a modo de ojos, en Jericó (Palestina) con la epífisis distal desprendida y tres perforaciones, y en los Balcanes con una, dos o cuatro perforaciones. Su dispersión es menor fuera de estas zonas, con algunos metapodios con dos perforaciones del noroeste de Italia, en el Neolítico Sasso-Sarteano de Grotta Patrizi y en niveles de la Cultura de los Vasos de Boca Cuadrada de Arene Candide, o sobre metapodios o falanges de ovicaprinos con ojos

mitjançant incrustacions de rodets de petxina perforats o fragments de *Dentalium* embotits, en contextos funeraris del Rubané mitjà i recent / final de la conca de París i de l'Alta Alsàcia.

La temàtica oculada es troba també present en algunes manifestacions del IV i III mil·lennis aC (decoracions ceràmiques, plaques i figuretes) de la Mediterrània oriental. Una sèrie de paral·lels extrapeninsulars en altres matèries van ser assenyalats per Ma. José Almagro (1973): plaques de pedra del Neolític tardà de Hacilar (Turquia), alguns ídols de Troia (Turquia), ídols placa de terracota de Xipre, entre d'altres, als quals es podrien afegir algunes figures antropomorfes del Badarià d'Egipte, amb ulls destacats, i els ídols de Tell Brak (Síria). Així mateix, resulta sorprenent la semblança que té amb els ídols placa del sud-oest peninsular i amb algunes decoracions ceràmiques de la Cultura de Los Millares la placa amb decoració oculada trobada en una «fossa sagrada» del temple de Ninhursag a Mari (Síria), que podria indicar contactes entre les dues ribes de la Mediterrània durant el III mil·lenni aC, moment en què es constata a la península Ibèrica un flux d'ivori procedent d'elefants asiàtics, entre altres coses.

realizados mediante incrustaciones de rodetes de concha perforados o fragmentos de *Dentalium* embutidos, en contextos funerarios del Rubané medio y reciente / final de la cuenca de París y de la Alta Alsacia.

La temática oculada se encuentra también presente en algunas manifestaciones del IV y III milenios a.C. (decoraciones cerámicas, placas y figuritas) del Mediterráneo oriental. Una serie de paralelos extrapeninsulares en otras materias fueron señalados por M. J. Almagro (1973): placas de piedra del Neolítico tardío de Hacilar (Turquía), algunos ídolos de Troya (Turquía), ídolos placa de terracota de Chipre, entre otros, a los que se podrían añadir algunas figuras antropomorfas del Badariense de Egipto con ojos destacados y los ídolos de Tell Brak (Siria). Asimismo, resulta sorprendente el parecido que tiene con los ídolos placa del suroeste peninsular y con algunas decoraciones cerámicas de la Cultura de Los Millares la placa con decoración oculada encontrada en una «fosa sagrada» del templo de Ninhursag en Mari (Siria), que podría indicar contactos entre las dos orillas del Mediterráneo durante el III milenio a.C., momento en que se constata en la península Ibérica un flujo de marfil procedente de elefantes asiáticos, entre otras cosas.

Els ulls i el tatuatge facial són els signes d'identitat dels ídols oculats

Los ojos y el tatuaje facial son los signos de identidad de los ídolos oculados

LES INTERPRETACIONS DEL TEMA OCULAT

Nombrosos investigadors han formulat hipòtesis sobre el significat dels ídols peninsulars. Al llarg de més d'un segle, els oculats han estat

LAS INTERPRETACIONES DEL TEMA OCULADO

Numerosos investigadores han formulado hipótesis sobre el significado de los ídolos peninsulares. A lo largo de más de un siglo, los oculados han sido

Vistes central i laterals de l'ídol oculat de la Cova de la Mallada Verda (Corbera d'Alzira, València)

Vistas central y laterales del ídolo oculado de la Cova de la Mallada Verda (Corbera d'Alzira, Valencia)

interpretats de diverses maneres, que es podrien agrupar en dos grups. D'una banda les que postulen que es tracta de representacions d'una divinitat i, d'una altra, les que veuen en ells una representació simbòlica de les persones a les quals s'associen en les sepultures.

La primera opció és la que més opinions aplega. Considera que els ídols oculats representen una imatge de caràcter simbolico-religiós, derivada d'una deessa d'origen neolític, la "Deessa mare", reflex de la preocupació dels grups humans per la supervivència en termes de producció

interpretados de diversas maneras, que se podrían agrupar en dos grupos. Por un lado las que postulan que se trata de representaciones de una divinidad y, por otro, las que ven en ellos una representación simbólica de las personas a las que se asocian en las sepulturas.

La primera opción es la que más opiniones reúne. Considera que los ídolos oculados representan una imagen de carácter simbólico-religioso, derivada de una diosa de origen neolítico, la "Diosa madre", reflejo de la preocupación de los grupos humanos por la supervivencia en términos de produc-

agrícola i ramadera, amb un concepte de la fecunditat que agruparia les persones, els animals i la terra. La presència de les seues representacions en les tombes indicaria, a més, un caràcter de divinitat funerària, protectora de les sepultures. Així mateix, s'ha relacionat amb la divinitat mediterrània dels "ulls d'òliba", símbol de la "Deessa ocell", "Deessa de la nit" o amb una divinitat dels primers metal·lúrgics de l'Edat del Coure, amb "ulls de sol" o "ulls de foc". En algunes plaques oculades s'ha volgut vore una imatge prenyada, pel fet de dur al seu interior una figura antropomorfa que també es troba entre els ídols mobles, considerada per alguns com el "Jove déu".

El segon corrent interpretatiu veu en els ídols oculats, especialment els de tipus placa, emblemes vinculats a la identitat de l'inhumat o als seus avantpassats, que complirien una funció heràldica, representant la filiació genealògica i el llinatge d'individus de l'elit. El fet que en les tombes no coincidís el nombre d'ídols amb el d'enterrats apunta que no tots els integrants de la comunitat eren mereixedors de tal distinció o privilegi, de la qual cosa es podria fer una lectura en termes de desigualtat social en un moment de sorgiment de les elits.

Els diferents elements que componen els oculats també han estat ob-

ción agrícola y ganadera, con un concepto de la fecundidad que agruparía las personas, los animales y la tierra. La presencia de sus representaciones en las tumbas indicaría además un carácter de divinidad funeraria, protectora de las sepulturas. Asimismo, se ha relacionado con la divinidad mediterránea de los "ojos de lechuza", símbolo de la "Diosa ave", "Diosa de la noche" o con una divinidad de los primeros metalúrgicos de la Edad del Cobre, con "ojos de sol" u "ojos de fuego". En algunas placas oculadas se ha querido ver una imagen preñada, al llevar en su interior una figura antropomorfa que también se encuentra entre los ídolos muebles, considerada por algunos como el "Joven dios".

La segunda corriente interpretativa ve en los ídolos oculados, especialmente los de tipo placa, emblemas vinculados a la identidad del inhumado o a sus antepasados, que cumplirían una función heráldica, representando la filiación genealógica y el linaje de individuos de la élite. El hecho de que en las tumbas no coincida el número de ídolos con el de enterrados apunta a que no todos los integrantes de la comunidad eran merecedores de tal distinción o privilegio, de lo que se podría hacer una lectura en términos de desigualdad social en un momento de surgimiento de las élites.

Los diferentes elementos que componen los oculados también han sido objeto de

jecte de debat interpretatiu. Així, en els ulls s'ha volgut observar des de la representació dels ulls mateixos, siguen divins, humans o d'animals (sobretot ocells nocturns i també de polp), fins a motius astrals i, en alguns casos, pits femenins, cas del segon parell d'ulls de l'ídol d'Ereta o els de les falanges oculades en identificar-les com un tors femení, retallat des de les espatles als malucs. El tatuatge facial, potser l'altre element definidor dels oculats, s'ha interpretat com això, un tatuatge —l'opinió més estesa—, però també com un arboriforme, uns braços de polp o una barba. Els atributs complementaris de caràcter geomètric s'han considerat bé com la representació del vestuari o bé com un sistema de codificació del llinatge, on les files horizontals indicarien el nombre de generacions que separaven al difunt d'un ancestre important o fundador.

La veritat és que els ídols oculats s'han documentat en contextos variats com a elements que participen en diverses manifestacions rituals més o menys complexes, bé de manera individual o bé formant acumulacions en determinades zones.

En ambients funeraris, en alguns casos es relacionen individualment amb els inhumats, com poden ser els oculats sobre ossos llargs associats a determinats cranis que trobem en

debate interpretativo. Así, en los ojos se ha querido observar desde la representación de los ojos mismos, sean divinos, humanos o de animales (sobre todo aves nocturnas y también de pulpo), hasta motivos astrales y, en algunos casos, pechos femeninos, caso del segundo par de ojos del ídolo de Ereta o los de las falanges oculadas al identificarlas como un torso femenino, recortado desde los hombros a las caderas. El tatuaje facial, quizá el otro elemento definidor de los oculados, se ha interpretado como eso, un tatuaje —la opinión más extendida—, pero también como un arboriforme, unos brazos de pulpo o una barba. Los atributos complementarios de carácter geométrico se han considerado bien como la representación del vestuario o bien como un sistema de codificación del linaje, donde las filas horizontales indicarían el número de generaciones que separaban al difunto de un ancestro importante o fundador.

La verdad es que los ídolos oculados se han documentado en contextos variados como elementos que participan en diversas manifestaciones rituales más o menos complejas, bien de manera individual o formando acumulaciones en determinadas zonas.

En ambientes funerarios, en algunos casos se relacionan individualmente con los inhumados, como pueden ser los oculados sobre huesos largos asociados a determinados cráneos que

algunes coves valencianes (Garrofer, Bolumini, Pastora), o a un individu concret, com passa a Lorca. En altres casos, els oculats es dipositen en grup a l'entrada de la cambra mortuòria, com es veu en un tolos de La Pijotilla on s'associen juntament amb un bon nombre d'ídols falange i dos antropomorfs de ceràmica. També s'observa el mateix en els ídols placa, associats a individus concrets en aparéixer col·locats sobre el pit de l'inhumat, o formant acumulacions en espais delimitats del sepulcre. De vegades, els ídols semblen relacionar-se amb gestos rituals orientats cap al tancament del monument, com poden ser les concentracions de betils a l'entrada de la cambra en diversos tolos del sud-est peninsular i de Portugal.

Dins de l'espai d'habitació, els ídols també s'han documentat en diverses situacions, com passa per exemple en els depòsits rituals amb concentració de cilindres oculats en dues estructures de La Orden-Seminario (Huelva), o els nombrosos ídols oculats d'os relacionats amb una zona de mòlta en el Fortí 1 de Los Millares.

A la península Ibèrica, la representació d'imatges on es destaquen els ulls, si bé té antecedents en algunes decoracions ceràmiques del Neolític antic i mitjà, és un fenomen que prolifera més tard, i es documenta en

encontramos en algunas cuevas valencianas (Garrofer, Bolumini, Pastora), o a un individuo concreto como ocurre en Lorca. En otros casos, los oculados se depositan en grupo a la entrada de la cámara mortuoria, como se ve en un tholoi de La Pijotilla donde se asocian junto a buen número de ídolos falange y dos antropomorfos de cerámica. También se observa lo mismo en los ídolos placa, asociados a individuos concretos al aparecer colocados sobre el pecho del inhumado, o formando acumulaciones en espacios delimitados del sepulcro. A veces, los ídolos parecen relacionarse con gestos rituales orientados al cierre del monumento, como pueden ser las concentraciones de betilos a la entrada de la cámara en varios tholois del sureste peninsular y de Portugal.

Dentro del espacio de hábitat, los ídolos también se han documentado en diversas situaciones, como ocurre por ejemplo en los depósitos rituales con concentración de cilindros oculados en dos estructuras de La Orden-Seminario (Huelva), o los numerosos ídolos oculados de hueso relacionados con una zona de molienda en el Fortín 1 de Los Millares.

En la península Ibérica, la representación de imágenes donde se destacan los ojos, si bien tiene antecedentes en algunas decoraciones cerámicas del Neolítico antiguo y medio, es un fenómeno que prolifera más tarde, docu-

Els ídols del migdia peninsular mostren una gran varietat morfològica i de matèries primeres utilitzades en la seua fabricació

Los ídolos del mediodía peninsular muestran gran variedad morfológica y de materias primas utilizadas en su fabricación

diferents contextos dins de comunitats molt dissemblants pel que fa a la tecnologia, el patró d'assentament i l'estructura social, des de petits poblets camperols del Neolític final (Ereta i Niuet) fins a poblets fortificats calcolítics (Los Millares), i des de coves d'enterrament fins a monuments megalítics. No obstant això, la superestructura simbòlica, encara que no exempta de pecularitats regionals, es mostra més uniforme. A més dels ídols, els rituals

mentándose en diferentes contextos dentro de comunidades muy dispares en cuanto a la tecnología, el patrón de asentamiento y la estructura social, desde pequeñas aldeas campesinas del Neolítico final (Ereta y Niuet) hasta poblados fortificados calcolíticos (Los Millares), y desde cuevas de enterramiento hasta monumentos megalíticos. Sin embargo, la superestructura simbólica, aunque no exenta de peculiaridades regionales, se muestra más uniforme. Además de los ídolos, los rituales de

d'enterrament mostren semblances notables. Siga en coves naturals o en megàlits, les sepultures són de caràcter col·lectiu i els grups d'objectes depositats com a aixovar funerari coincideixen en molts casos.

Uns components iconogràfics semblants repartits en una àrea geogràfica tan extensa han de respondre a un rerefons simbòlico-religiós comú, encara que pertanyen a realitats culturals diferents, i que troba explicació en les àmplies xarxes d'intercanvi d'abast interregional que s'observen durant el Neolític final i el Calcolític a la meitat sud peninsular. Possiblement per aquest motiu trobem unes dispersions d'ídols d'una morfologia i un material determinats bastant polaritzades en certes regions però que apareixen en menor nombre en punts molt distants.

Davant de la varietat formal dels ídols peninsulars del III mil·lenni aC potser caldría descartar, en aquest moment, un pensament religiós monoteista, i considerar l'existència d'una creença en diverses entitats —divines o humanes— relacionades amb diferents activitats de la vida i amb la mort. Els ulls oberts dels oculats portarien un missatge codificat (¿mirada divina protectora, contemplativa o vigilant?), que no sembla ser el mateix dels altres ídols sincrònics, mancats de detalls facials.

enterramiento muestran notables semejanzas. Sea en cuevas naturales o en megalitos, los enterramientos son de carácter colectivo y los grupos de objetos depositados como ajuar funerario coinciden en muchos casos.

Unos componentes iconográficos similares repartidos en un área geográfica tan extensa deben responder a un trasfondo simbólico-religioso común, aunque pertenezcan a unas realidades culturales diferentes, y que encuentra explicación en las amplias redes de intercambio de alcance interregional que se observan durante el Neolítico final y el Calcolítico en la mitad sur peninsular. Posiblemente por este motivo encontramos unas dispersiones de ídolos de determinada morfología y material bastante polarizadas en ciertas regiones pero que aparecen en menor número en puntos muy distantes.

Ante la variedad formal de los ídolos peninsulares del III milenio a.C. quizá habría que descartar en este momento un pensamiento religioso monoteísta y considerar la existencia de una creencia en diversos entes —divinos o humanos— relacionados con diferentes actividades de la vida y con la muerte. Los ojos abiertos de los oculados llevarían un mensaje codificado (¿mirada divina protectora, contemplativa o vigilante?), que no parece ser el mismo de los otros ídolos sincrónicos, carentes de detalles faciales.

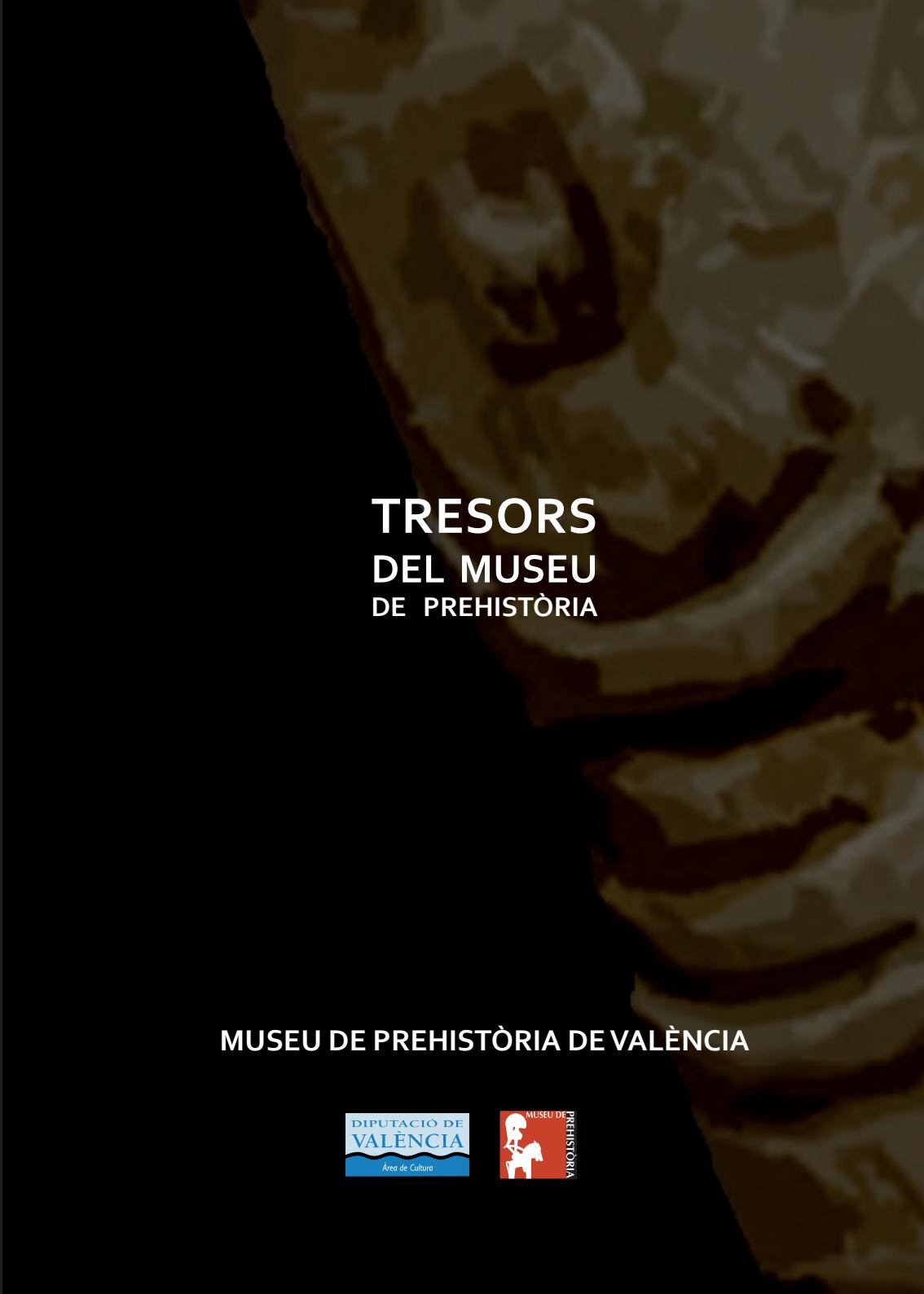

BIBLIOGRAFIA

- Acosta, P. 1967: "Representaciones de ídolos en la pintura rupestre esquemática española". *Trabajos de Prehistoria* XXIV. Madrid.
- Almagro Gorbea, M.ªJ. 1973: *Los ídolos del Bronce I Hispano*. Biblioteca Praehistorica Hispana XII. Madrid.
- Ballester, I. 1945: "Ídolos oculados valencianos". *Archivo de Prehistoria Levantina* II: 115-151.
- Bernabeu, J. 1981: "La Cova del Garrofer (Ontinyent, València)". *Archivo de Prehistoria Levantina* XVI: 59-93.
- Bosch, J. 2010: "Representaciones antropomorfas muebles del Neolítico en Cataluña: primeros ídolos oculados". C. Cacho *et al.* (Coord.) *Ojos que nunca se cierran. Ídolos en las primeras sociedades campesinas*. Museo Arqueológico Nacional. Madrid (2009): 13-38.
- Bueno, P. 2010: "Ancestros e imágenes antropomorfas muebles en el ámbito del megalitismo occidental: las placas decoradas". C. Cacho *et al.* (Coord.) *Ojos que nunca se cierran. Ídolos en las primeras sociedades campesinas*. Museo Arqueológico Nacional. Madrid (2009): 39-78.
- Carrasco, J., Navarrete, M.ªS. y Pachón, J.A. 2006: "Las manifestaciones rupestres esquemáticas y los soportes muebles en Andalucía". En J. Martínez y M.S. Hernández (coord.): *Actas del Congreso de Arte rupestre esquemático en la Península Ibérica*. Comarca de los Vélez (2004): 85-118.
- Crawford, O.G.S. 1957: *The Eye Goddess*. London.
- España, T. 1985: "Análisis de laboratorio de la pigmentación de los ídolos oculados sobre huesos largos encontrados en el yacimiento de "El Fontanal" (Onil, Alicante)". *Lucentum* IV: 35.
- Gimbutas, M. 1991: *Diosas y Dioses de la vieja Europa (7000-3500 B.C.). Mitos, leyendas e imaginería*. Ediciones Istmo. Madrid.
- Hernández, M.S. Ferrer, P. y Catalá, E. 2000: *l'Art esquemàtic*. Centre d'Estudis Contestans. Cocentaina
- Hurtado, V. 2010: "Representaciones simbólicas, sitios, contextos e identidades territoriales en el Sureste peninsular". C. Cacho *et al.* (Coord.) *Ojos que nunca se cierran. Ídolos en las primeras sociedades campesinas*. Museo Arqueológico Nacional. Madrid (2009): 137-198.
- Leisner, G. y V. 1965: *Die megalithgräber der Iberischen halbinsel. Der Western*. Madrider Forchungen 1-3. Berlin.
- Lillios, K.T. 2008: *Heraldry for the Dead. Memory, Identity and the Engraved Stone Plaques of Neolithic Iberia*. University of Texas Press. Austin.

- Maicas, R. 2010: "Los ojos que todo lo ven: oculados del Sureste". C. Cacho *et al.* (Coord.) *Ojos que nunca se cierran. Ídolos en las primeras sociedades campesinas*. Museo Arqueológico Nacional. Madrid (2009): 115-136.
- Maier, R.A. 1962: *Neolithische Tierknochen-Idole und Tierknochen-Anhänger Europas*. Walter de Gryte & Co. Berlin.
- Margueron, J.C. 2004: *Mari. Metrópole de l'Euphrate au IIIe et au début du IIe millénaire av. J.-C.* Ed. Picard. Paris.
- Molina, F. y Cámara, J.A. 2006: *Los Millares. Guía del yacimiento arqueológico*. Consejería de Cultura. Junta de Andalucía.
- Pascual Benito, J.L. 1998: *Ullaje óseo, adornos e ídolos neolíticos valencianos*. Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica del Museo de Prehistoria de Valencia 95. Valencia.
- 2010: "Ídolos oculados sobre huesos largos entre las cuencas del Júcar y del Segura". C. Cacho *et al.* (Coord.) *Ojos que nunca se cierran. Ídolos en las primeras sociedades campesinas*. Museo Arqueológico Nacional. Madrid (2009): 199-242.
- Nacional. Madrid (2009): 79-114.
- Sanfeliu, D. y Flors, E. 2010: "Estudio tipológico y estilístico de la cerámica neolítica de Costamar". En E. Flors (coord.) *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Monografías de Prehistòria i Arqueología Castellonenques 8. SIAP Diputació de Castelló. Castellón de la Plana.
- Siret, L. 1908: *Religions néolithiques de l'Iberie*. Paris.
- Soler Díaz, J. 1985: "Los ídolos oculados sobre huesos largos del enterramiento de El Fontanal (Onil, Alicante)". *Lucentum IV*: 15-35.
- Vera J.C., Linares J.A., Armenteros Mª.J. y González, D. 2010: "Depósitos de ídolos en el poblado de La Orden-Seminario de Huelva: espacios rituales en contexto habitacional". C. Cacho *et al.* (Coord.) *Ojos que nunca se cierran. Ídolos en las primeras sociedades campesinas*. Museo Arqueológico Nacional. Madrid (2009): 199-242.

TRESORS DEL MUSEU DE PREHISTÒRIA

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

